

Reflections on the Personal Identity and Narrative Status of Salim Bin Qais and Her Book

Kazem Ostadi*

Abstract

The book attributed to Salim bin Qays is considered the only historical-theological Shiite work left from the first century AH, which has been noticed and important for various reasons. If the existence of Salim's personality and the authenticity of the books attributed to him are proven, this importance will be doubled and very ponderable. Some important titles for them are: 1- The historical age of the book. 2- Being a special companion of Salim. 3- The immediacy of some hadiths of Salim. 4- The approval of Imam Masoom (AS) on copies of Salim's books. 5- Having special, unique and interesting historical and theological content. One of the prominent features of Salim's book is the narration of events that have always been a source of conflict and conflict between Shia and Sunni. It seems that now it is necessary to criticize and analyze this book from mixed aspects; One of them is reflections on the personal identity and narrative status of Salim bin Qais and his book. In the current research, questions and problems related to various aspects of personal identity and the historical status of Salim's book and its author have been raised; And at the same time, the authenticity of the author and the book attributed to him has been damaged.

Keywords: Shia History, Shia Theology, Ancient Islamic Sources, Approximation of Religions, Shia Hadith.

* Researcher of Islamic Studies, Scholar Edition, Master of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Quranic Sciences and Education, University of Quran and Hadith, Qom, Iran, Master of Western Philosophy, Faculty of Philosophy, Mofid University, Qom, Iran, kazemostadi@gmail.com

Date received: 24/11/2023, Date of acceptance: 10/12/2023

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او

کاظم استادی*

چکیده

کتاب منسوب به سلیم بن قیس تنها اثر تاریخی- کلامی شیعی باقی مانده از قرن اول هجری قمری قلمداد می شود که به دلایل مختلفی مورد توجه و اهمیت واقع شده که در صورت اثبات وجود شخصیت سلیم و اصالت کتاب های منسوب به وی این اهمیت مضاعف و بسیار قابل تأمل خواهد شد. برخی از عناوین اهمیت را برای آن ها عبارت اند از ۱. قدمت تاریخی کتاب؛ ۲. صحابی خاص و نزدیک بودن شخص سلیم به امام علی (ع)؛ ۳. بی واسطه بودن برخی از احادیث سلیم؛ ۴. چند روایت تأییدی امامان معصوم (ع) بر نسخه هایی از کتاب های سلیم؛ ۵. داشتن مطالب ویژه، منحصر به فرد، و شاذ تاریخی و کلامی. از ویژگی های برجسته کتاب سلیم نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است. با توجه به مناقشات متعدد و متنوع پیرامون ابعاد گوناگون کتاب سلیم به نظر می رسد که اکنون لازم است این کتاب از جهات مختلف مورد نقد و تجزیه و تحلیل قرار گیرد که یکی از آن ها تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب اوست. در پژوهش حاضر، سؤالات و اشکالاتی پیرامون ابعاد مختلف هویت شخصی و وضعیت تاریخی کتاب سلیم و نویسنده آن مطرح شده و ضمن آن، اصالت مؤلف و کتاب منسوب به وی مورد خدشه قرار گرفته است، به گونه ای که لازم است معتقدان به اعتبار این کتاب پاسخ گوی این ابهامات شخصیتی سلیم بن قیس به عنوان یک هویت مستقل و راوی اخبار تاریخی شوند.

کلیدواژه ها: تاریخ تشیع، کلام شیعه، منابع متقدم اسلامی، تقریب مذاهب، حدیث شیعه.

* پژوهش گر مطالعات اسلامی، نسخه پژوه، دانش آموخته علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف قرآن، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران، دانش آموخته فلسفه غرب، دانشکده فلسفه، دانشگاه مفید، قم، ایران، kazemostadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۲

۱. مقدمه

نسخه‌های خطی متنوع و متفاوت کنونی (بنگرید به استادی ۱۳۹۹: سراسر متن) منسوب به سلیم بن قیس به دلایل مختلفی می‌توانند دارای اهمیت باشند یا اکنون مورداهمیت واقع شوند که در صورت اثبات اصالت وجود سلیم و کتاب‌های منسوب به وی این اهمیت مضاعف و بسیار قابل توجه و تأمل خواهد شد.

در نوشته‌ها و مقالات مختلف، پیرامون اهمیت کتاب‌های منسوب به سلیم مطالبی ذکر شده است که برخی از عناوین اهمیت‌زا برای آن عبارت‌اند از: ۱. قدمت تاریخی کتاب؛ ۲. صحابی خاص بودن شخص سلیم؛ ۳. بی‌واسطه بودن برخی از احادیث سلیم؛ ۴. تأییدیه امامان معصوم (ع) بر نسخه‌هایی از کتاب‌های سلیم؛ ۵. داشتن مطالب ویژه، منحصربه‌فرد، و شاذ. از ویژگی‌های برجسته کتاب سلیم، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است؛ همانند: تأکید پیامبر اکرم (ص) بر مسئله امامت و ولایت، ماجرای فدک، هجوم و آتش زدن در خانه فاطمه زهرا (س)، و ...

با بررسی‌های متعددی که تاکنون پیرامون این اثر انجام شده (بنگرید به استادی ۱۴۰۰ ج: ۱۳۳-۱۸۴) به نظر می‌رسد که مشوش‌ترین اثر شیعی است که اکنون در دسترس است و از جهات و ابعاد مختلفی دچار تغییرات و جعل شده است که برخی از آن‌ها در سه حوزه عبارت‌اند از:

الف) تغییرات جزئی و کلی در متن کتاب: جدای از تفاوت مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، که شامل ۷ حدیث تا ۴۸ حدیث هستند (بنگرید به استادی ۱۳۹۹: ۱۴۷)، قابل توجه است که این مدل‌های هفت-هشت‌گانه نسخه‌های خطی یک حدیث مشترک در میان خود ندارند که در تمامی مدل‌ها وجود داشته باشد. هم‌چنین، به تصریح متن کتاب، مطالب کتاب شامل اضافات ابان بن ابی عیاش نیز است (بنگرید به استادی ۱۴۰۲: سراسر متن) و البته، اضافاتی از دیگران که مشخص نیست توسط چه افراد یا گروه‌هایی به نسخه‌ها افزوده شده‌اند؛ همانند خطبه همام (بنگرید به استادی ۱۴۰۱ الف: ۱۱۳-۱۴۴). صرف‌نظر از این موارد، اضافاتی نیز میان تحریرهای نسخه‌های خطی یک مدل از این کتاب نیز وجود دارد؛ همانند جریان عمر و احراق بیت فاطمی (س) در برخی از نسخه‌های مدل الف از کتاب سلیم که به‌عنوان نمونه در نسخه کهن از این مدل (مدل ۴ گروه ب) موجود نیست (بنگرید به استادی ۱۴۰۰ د: ۳۰۳).

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۵

ب) تغییر در نام مؤلف کتاب: مناقشاتی پیرامون هویت و وجود تاریخی شخصیت سلیم بن قیس مطرح است (به عنوان نمونه بنگرید به مدرسی ۱۳۸۳: ۱۲۰)، اما نکته‌ای که قابل توجه است این که چه سلیم بن قیس وجود خارجی داشته باشد و چه نداشته باشد، کتاب کنونی سلیم اثری سرقتی است (بنگرید به استادی ۱۴۰۱ ب: سراسر متن) و نمی‌تواند مؤلف آن صحابی حضرت امیر (ع) از قرن اول باشد. بنابراین، نام مؤلف اثر جعلی است و مؤلف کتاب ناشناس است؛ به عبارت دیگر، نام مؤلف کتاب مستعار خواهد شد.

ج) تغییر در عنوان اثر: عنوان کتاب منسوب به سلیم دقیقاً روشن نیست، چون نسخه خطی متقدمی نیز از این اثر وجود ندارد؛ پس، اکنون نمی‌توان به راحتی مشخص کرد که نام اصلی این اثر در ابتدای ایجاد خود چه بوده است. در هر صورت، اکنون برخی منابع این اثر را با عنوان کتاب السقیفة معرفی کرده‌اند (بنگرید به زرکلی ۱۹۸۰: ج ۳، ۱۱۹) و عده‌ای دیگر با اسامی و نام‌های دیگری همانند: «اصل سلیم، صحیفه سلیم، کتاب سلیم، کتاب الحدیث سلیم، ابجد الشیعة، الفتن، کتاب فتن، وفاة النبی یا کتاب وفاة النبی (ص)، الامامة، کتاب امامت» (بنگرید به سلیم ۱۴۱۵: ج ۱، ۷۶ به بعد).

۱.۱ بیان مسئله

آنچه برای پژوهش‌گران دوره جدید قابل توجه است این نکته است که در دوره‌های متقدم، شاید به علت کمبود امکانات پژوهشی، یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید با سهل‌انگاری، دقت قابل توجه و عمیقی نسبت به آثار مکتوب اسلامی صورت نمی‌گرفته است. به عبارت دیگر، رویکرد «بررسی آثار مکتوب حدیثی» محدود بوده است و به انواع حالات و جنبه‌های متعدد پیرامون یک اثر مکتوب پرداخته نمی‌شده است، به این معنی که بسیاری از عالمان دینی درصدد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی پیرامون یک اثر مکتوب نبوده‌اند.

هر اثر روایی و حدیثی را حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد:

۱. بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده؛ ۲. بررسی انتساب اثر به مؤلف؛ ۳. بررسی اسناد احادیث و روایات؛ ۴. بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی؛ ۵. بررسی محتوای اثر.

در مجموع، می‌توان از این انواع بررسی‌ها با عنوان نقد درونی (محتوایی) و نقد بیرونی (شکلی) یاد کرد.

باتوجه به مطالبی که گذشت و از آنجایی که کتاب منسوب به سلیم بن قیس یک کتاب حدیثی متقدم است، لازم است تا تمامی ابعاد که سرفصل‌های آن‌ها اشاره شد پیرامون این کتاب نیز مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند که یکی از این بررسی‌ها پژوهش درباره هویت تاریخی و وضعیت شخصی سلیم بن قیس است.

به این معنی که وقتی می‌گوییم شخصی، مثلاً کاظم‌نام، کتابی حدیثی یا تاریخی در قرن اول و بی‌واسطه پیرامون وقایع صدر اسلام نگاشته است، پیش‌فرض‌های متعددی را درباره این گزاره بدیهی فرض کرده‌ایم؛ همانند «وجود واقعی روایت‌گر»، «حضور و تعاملات راوی در وقایع هم‌زمان حیاتش»، «سواد نوشتن داشتن روایت‌گر»، و هم‌چنین «اقدام به نگارش کردن راوی». این در صورتی است که این پیش‌فرض‌ها الزاماً بدیهی نیستند و ضروری است که پیرامون آن‌ها تأملات و شواهد دقیقی ارائه شود.

بنابراین، بررسی وضعیت شخصیتی سلیم بن قیس و شرح زندگانی او و از همه مهم‌تر چگونگی هویت تاریخی سلیم می‌تواند چشم‌انداز قابل توجهی برای بهره‌برداری از محتوای «کلامی، تاریخی، اخلاقی» روایات و کتاب منسوب به وی و بررسی آن‌ها پیش‌روی ما قرار دهد. بر همین اساس، لازم است برای برخی از ابعاد شخصیتی و زندگانی سلیم همانند: ۱. چگونگی وجود و هویت تاریخی سلیم؛ ۲. جغرافیای زندگی سلیم؛ ۳. وضعیت صحابی یا تابعی بودن سلیم؛ ۴. تعاملات و مواجهات سلیم با روی‌داده‌ها؛ ۵. وضعیت سواد و کتابت سلیم؛ ۶. وضعیت انتقال آثار سلیم و این‌همانی آن تأملات و سؤالاتی مطرح شود تا ابعاد ابهامی شخصیت سلیم و کتاب وی مورد پژوهش‌های جدیدتر و دقیق‌تری قرار گیرند.

۲.۱ پیشینه

پیرامون سلیم و کتاب منسوب به او تحقیقات متعددی پیش‌تر انجام شده است و مأخذشناسی نیز پیرامون این موضوع با معرفی حدود پنجاه عنوان اثر وجود دارد (استادی ۱۴۰۰ ج: ۱۳۳-۱۸۴). اما چند مقاله و اثر به ابعاد از مسائل هویت‌یابی نویسنده کتاب سلیم پرداخته‌اند؛ همانند ۱. جلالی، عبدالمهدی، «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، *مطالعات اسلامی*، ش ۶۰، ۱۳۸۲ ش؛ ۲. الهی خراسانی، علی، «نقدی بر مقاله "پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی"»، *علوم حدیث*، پاییز ۱۳۸۳، ش ۳۳؛ ۳. بابایی آریا، علی، «در جست‌وجوی سلیم بن قیس هلالی»، *مطالعات اسلامی*، تابستان ۱۳۸۵، ش ۷۲؛ ۴. ملکی معاف، اسلام، «مؤلف کتاب

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۷

اسرار آل محمد (ص) بر ترازوی نقد»، مطالعات قرآن و حدیث، ش ۲، بهار ۱۳۸۷ ش؛
۵. غروی نائینی، نهله، «نگاهی به جایگاه سلیم بن قیس در کتاب‌های حدیثی و رجال»،
پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، پاییز ۱۳۸۶، ش ۱؛ ۶. قلیچ، رسول، بررسی دیدگاه عالمان
شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه ادیان، ۱۳۹۰ ش؛
۷. گلیو، رابرت، هرمنوتیک اولیه شیعی و تعیین تاریخ کتاب سلیم بن قیس، ترجمه محمد
حقانی فضل، قم: دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۹۶ ش؛ ۸. یحیی، علی، سلیم بن قیس در کتب
سته، دست‌نویس، احتمالاً ۱۳۹۷ ش؛ ۹. قندهاری، محمد، بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن
قیس هلالی، پایان‌نامه دکتری، تهران: دانشگاه تهران پردیس فارابی (قم)، ۱۳۹۸ ش؛ ۱۰.
استادی، کاظم، «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس»،
مطالعات ایرانی/اسلامی، دوره ۱۱، ش ۳، پاییز ۱۴۰۰ ش.

این مقالات و پژوهش‌ها را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: یکم. برخی از نویسندگان
به بررسی منابع تاریخی یا رجالی پرداخته‌اند تا به وسیله اطلاعات به دست آمده از آن‌ها این
نظریه را ترویج کنند که شخصیت سلیم بن قیس جدای از کتاب منسوب به او شخصیتی
شناخته شده نیست و وی از نظر تاریخی و در منابع تاریخی، شخصیتی مفقود یا موهوم است
(به عنوان نمونه بنگرید به جلالی ۱۳۸۲: سراسر متن). دوم، دسته دیگر تلاش کرده‌اند تا به نقد
نظریه قبل بپردازند و با ارائه برخی از شواهد جنبی نتایج به دست آمده توسط گروه قبل را
کم‌رنگ کنند (به عنوان نمونه بنگرید به الهی خراسانی ۱۳۸۳: سراسر متن). سوم، این دسته
به نوعی با پذیرش این نکته، که وضعیت شخصیت سلیم بن قیس با این عنوان و نام در منابع
تاریخی و حدیثی مفقود است، درصدد برآمده‌اند که هویت و شخصیت سلیم را با نام و عنوان
یک شخصیت دیگر تاریخی تطبیق دهند تا مشکل نبود اطلاعات از شخصیت سلیم در منابع
حدیثی و تاریخی مرتفع گردد؛ به عنوان نمونه گفته‌اند که سلیم بن قیس همان قیس بن سعد بن
عباده خزرجی (م ۶۰ ق) یا سلیمان بن قیس یشکری است (به عنوان نمونه بنگرید به یحیی
۱۳۹۷: سراسر متن).

در مقاله حاضر، جدای از آن که نکاتی قابل توجه پیرامون هویت سلیم طرح می‌شود، مسائل
و ابهاماتی که در تطبیق شخصیت سلیم بن قیس با دیگر شخصیت‌های تاریخی وجود دارد
مورد تأمل و بررسی قرار می‌گیرد تا کسانی که به تطبیق دیگر شخصیت‌های تاریخی برای
هویت بخشی به نام و عنوان سلیم بن قیس تمایل دارند این ابهامات و سؤالات را نیز در نظر
گیرند و پاسخ‌گوی آن‌ها شوند.

اکنون باتوجه به این پیشینه و نیز طرح مسئله‌ای که پیش‌تر گذشت به طرح مسائل و تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او با این ترتیب می‌پردازیم:

۲. سلیم بن قیس شخصیتی تاریخی یا خیالی

هنگامی که می‌گوییم «سلیم بن قیس نامی کتابی در قرن اول درباره برخی وقایع صدر اسلام نگاشته است» این پیش‌فرض را بدیهی فرض کرده‌ایم که سلیم بن قیس شخصیتی غیرخیالی و واقعی است که در قرن اول و هم‌زمان با برخی وقایع صدر اسلام زندگی می‌کرده است. اکنون لازم است این پیش‌فرض مورد دقت نظر بیش‌تر قرار گیرد.

وقتی نام شخصیتی در نوشته‌ای متقدم به عنوان مؤلف یا بخشی از محتوای اثر درج شده است، دو حالت پیش‌روی ماست: یک، داده‌هایی تاریخی و باستان‌شناسی از وجود و زندگی آن شخصیت در غیر از آن نوشته نیز وجود دارند. دو، داده‌ای جدای از متن همان نوشته دستیاب نیست. به عنوان مثال، اگر نام حضرت عیسی (ع) یا حضرت محمد (ص) و نیز برخی اطلاعات پیرامون زندگی ایشان در عهد عتیق یا کتاب قرآن آمده است، صرف‌نظر از این متون، ما می‌توانیم در آثار و منابع تاریخی و نیز داده‌های باستان‌شناسی ردپایی از وجود، هویت تاریخی، و زندگانی عیسی (ع) و محمد (ص) ارائه دهیم. بنابراین، وجود و هویت تاریخی حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص) الزاماً منوط به داده‌های عهدین و قرآن نیست، بلکه مستقل از آنها، ایشان وجود تاریخی و هویت شخصی دارند.

پیرامون سلیم بن قیس نیز همین تأملات و دقت‌نظرها را می‌توان مطرح کرد.

۱.۲ وضعیت وجود خارجی سلیم

اولین سؤال مهمی که لازم است درباره شخصیت سلیم پی‌جویی شود این پرسش است که آیا درباره وجود و هویت تاریخی سلیم بن قیس داده‌های تاریخی و اطلاعات باستان‌شناسی، جدای از خود روایات و کتاب منسوب به او، دستیاب است؟ و آیا می‌توان ردی از سلیم بن قیس در منابع تاریخی و مانند آن یافت؟

با جست‌وجوی‌های فراوان، روشن می‌شود که جدای از کتاب و روایات منسوب به سلیم، وجود و هویت تاریخی شخصیت سلیم بن قیس دستیاب نیست و صرف‌نظر از

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۹

کتاب سلیم، هیچ منبع متقدمی به شرح زندگانی و وجود تاریخی وی اشاره نکرده است (برای اطلاع بیشتر از این وضعیت وی، بنگرید به جلالی ۱۳۸۲: ۸۹-۱۲۶). به عبارت دیگر، سلیم بن قیس هلالی جدای از اطلاعات موجود در خود کتاب سلیم و روایات منسوب به او وجود خارجی ندارد.

از گذشته دور تاکنون نیز افرادی به موهوم بودن شخصیت سلیم اشاره کرده‌اند؛ برای نمونه، ابن غضایری (متوفی قبل از ۴۵۰ ق) در ذکر نام سلیم بن قیس ضمن موضوع دانستن کتاب (بنگرید به ابن غضایری ۱۴۲۲: ۳۶، ۶۳، ۱۱۹) نوشته است: «وكان أصحابنا يقولون: إنَّ سلیمًا لا يعرف، ولا ذكر فی خبر» (بنگرید به همان: ۶۳). هم‌چنین، ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه در یادکرد کتاب سلیم نوشته است: «علی‌أنی قد سمعت من بعضهم من يذكر أن هذا الاسم علی غیر مسمی و أنه لم یکن فی الدنيا أحد یعرف بسلیم بن قیس الهلالی» (ابن ابی‌الحدید ۱۴۰۴: ج ۱۲، ۲۱۷).

۲.۲ برخی ابهامات و اشکالات پیش‌رو

باتوجه به وضعیت مبهم وجود و عدم هویت تاریخی سلیم بن قیس چند فرضیه قابل بررسی است: الف) شخصیت سلیم را نامی جعلی و شخصیتی غیرواقعی فرض کنیم که اساساً هیچ‌گاه وجود خارجی نداشته است، به این معنی که کتاب یا روایاتی توسط افرادی با این نام جعل شده است؛ ب) عنوان سلیم بن قیس را نامی مستعار فرض کنیم که ساخته خود شخصیت راوی و نویسنده یا اشخاص دیگری است. برای درمان بودن از عواقب طرح مطالبی خاص و ویژه؛ ج) نام سلیم بن قیس عنوان شخصیتی واقعی ولی تحریف‌یافته است که کاتبان نسخ خطی نام وی را تصحیف‌یافته یا اساساً متفاوت و اشتباه درج و ثبت کرده‌اند.

مثلاً به این‌که نام «سلیم بن قیس الحضرمی» یا «سلیم بن قیس حنظلی» یا «سلیم بن قیس الشامی» یا اسامی مشابه دیگری از قرون دوم تا سوم هجری به عنوان شخصیتی از قرن اول تحریف یافته‌اند و بر ساخته روایاتی بر این نام گشته است یا حتی ممکن است کتابی توسط شخصی تألیف گشته و حاوی روایاتی بوده است که روایت اول آن از راوی سلیم‌نامی بوده که در نسخه‌برداری‌های بعدی کل کتاب و روایات داخل آن تماماً به نام سلیم ثبت گشته‌اند.

جدول ۱. برخی از اسامی سلیم و مشابه آن در منابع روایی و تاریخی

نام کامل	نام
سالم بن قیس العامری	سالم بن قیس
سلم بن قیس علوی ازدی	سلم بن قیس
سلمان بن قیس	سلمان بن قیس
سلمان بن قیس البصری	سلمان بن قیس
سلمان بن هلال الکوفی	سلمان بن هلال
سلمة بن قیس	سلمة بن قیس
سلمة بن قیس الاشجعی	سلمة بن قیس
سلمة بن قیس الهلالی	سلمة بن قیس
سلیم الشامی	سلیم الشامی
سلیم بن قیس تمیمی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الحضرمی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس حنظلی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الشامی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس التجاری	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس بن لوزان	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس العامری الکوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس العامری الهلالی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الکوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الهلالی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس هلالی عامری کوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الهلالی الکوفی	سلیم بن قیس

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۱

نام کامل	نام
سلیمان بن قیس	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس العامری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس یشکری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس یشکری بصری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن هلال الکوفی	سلیمان بن هلال
عباد بن قیس	عباد بن قیس
عباد بن قیس الزرقی	عباد بن قیس
قیس بن سلمه	قیس بن سلمه
قیس بن سلیم	قیس بن سلیم
قیس بن عباد البصری	قیس بن عباد
قیس بن عباد البکری	قیس بن عباد
قیس بن عباد شبیانی	قیس بن عباد
قیس بن عباد	قیس بن عباد
قیس بن عباد القیسی	قیس بن عباد
قیس بن عباد (عبید)	قیس بن عباد
قیس بن عبد ربه	قیس بن عبد
قیس بن سعد بن عباده	قیس بن عباده
مسلم بن قیس الهلالی	مسلم بن قیس

در هر صورت، اگر نخواهیم شخصیت سلیم را جعلی و غیر واقعی فرض کنیم، در دو فرض دیگر (ب، ج)، پشتیبانی و ارائه شواهد و دلایلی بر مستعار بودن نام سلیم برای یک شخصیت واقعی تاریخی یا تحریف نام یافته او کار بسیار مشکل و بلکه بعیدی است، زیرا اکنون هرچه اطلاعات از سلیم بن قیس در دسترس است، داده‌های روایات و کتاب منسوب به خود

اوست که درواقع، نوعی از خودگزارشی است که فقط خودش از ماهیت و وجود خودش اطلاع دارد یا خبر می‌دهد. به عبارت دیگر، ازیکسو، روایات منسوب به سلیم در منابع نخستین اندک هستند و حجم اطلاعاتِ شخصیتی حاصل از آنها بسیار ناچیز است و ازسوی دیگر، نسخه‌های موجود از کتاب‌های سلیم بسیار مشوش و با مدل‌های بسیار متفاوت هستند^۱ که به راحتی نمی‌توان تشخیص داد که هسته اصلی و متقدم این کتاب کدام است و معلوم نیست کدام محتوا از این مدل کتاب‌ها اصلی و اصیل است تا براساس همان محتوای اصیل و هسته اصلی بتوانیم شخصیت تاریخی دیگری (همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباده) را با مشخصات مشابه و روایات هم‌سو با آنها برای تبیین شخصیت صاحب کتاب کنونی سلیم و روایات وی و هویت بخشی به مؤلف آن مطابقت دهیم.

در این میان، برخی تلاش کرده‌اند تا با استفاده از داده‌های روایات نسخه چاپی (که حاوی تجميع روایات نسخ متفاوت و ناهم‌خوان کتاب‌های منسوب به سلیم است) و همین نسخ خطی مشوش (که یک روایت مشترک ندارند) و ارائه برخی شواهد بیرونی هماهنگ با این روایات مخدوش افرادی را به عنوان شخصیت واقعی سلیم بن قیس تطبیق دهند.^۲

به نظر می‌رسد که این تطبیقات از برخی جهات منطقی می‌تواند غیرقابل قبول باشد. به این مثال توجه کنیم: شهرام تماسی نامی است که وجود خارجی ندارد. حال اگر شخصی ناشناس مجموعه‌ای از روایات مشابه ساختار روایات ابوذر غفاری را جعل کند و آنها را با نام شهرام تماسی مکتوب و ارائه دهد، پژوهش‌گران قرون بعد منطقاً نمی‌توانند از بررسی شواهد تطبیقی ساختار روایات جعلی شهرام تماسی با روایات ابوذر غفاری این نتیجه را اتخاذ کنند که شخصیت شهرام تماسی همان ابوذر غفاری صحابی پیامبر (ص) است و بنابراین، شهرام تماسی وجود خارجی و هویت تاریخی دارد و موهوم نیست.

۳. احوال و مناسبات سلیم در زیستگاه‌های گوناگون

هنگامی که می‌گوییم «سلیم بن قیس نامی درباره برخی وقایع صدر اسلام به صورت مستقیم گزارش نموده است»، این پیش فرض را بدیهی فرض کرده‌ایم که سلیم در منطقه جزیره العرب و عراق و مانند آن زندگی می‌کرده است و شاهد مستقیم یا باواسطه روی داده‌های آن دوران بوده است؛ پس، اگر مشخص شود راوی و نویسنده کتاب مثلاً در چین متولد شده و زندگی کرده

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۳

است، به این معنی است که وی نمی‌توانسته گزارش‌های مستقیم و یا با یک واسطه از صدر اسلام را در کتاب خود منعکس کند.

محتوای بسیاری از روایات سلیم مخصوصاً روایات موجود در کتاب‌های منسوب به وی حاکی از آن است که سلیم ناظر مستقیم وقایع اسلامی زیاد و حتی شرکت‌کننده در برخی روی‌دادهای صدر اسلام بوده است. این وضعیت ویژه او پژوهش‌گران را بر آن می‌دارد تا به جغرافیای زندگی و زیستگاه سلیم بن قیس حساس و دقیق شوند تا بر این اساس، بررسی کنند که آیا محتوای روایات منقول از سلیم بن قیس می‌تواند واقعیت تاریخی (به‌نسبت جغرافیای زندگی او) داشته باشد؟ یا ابهاماتی در تطابق با این روی‌دادهای پیش چشم ما قرار می‌گیرند؟

۱.۳ تولد و جغرافیای زندگی و سفرهای سلیم

طبق برخی از اطلاعات روایات کنونی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، وی در اوایل سال ۳۷ هجری یعنی در لیلۃ‌الهریر از جنگ صفین چهل سال داشته است؛ بنابراین، وی حدود سال سوم قبل از هجرت و ظاهراً در کوفه به دنیا آمده است.

هم‌چنین، براساس داده‌های دیگر در داستان‌های روایات سلیم در نسخه‌های کنونی، وی در حدود ۲۴ سالگی برای حج به مکه رفته است و دوباره به مدینه بازگشته. سفری نیز به ریزه داشته است که معلوم نیست سر راه سفر دیگری بوده است یا مستقل انجام شده است. در سال ۳۵ هجری، با خلافت حضرت علی (ع) از مدینه به کوفه و از آنجا به مدائن این سفر نیز مشخص نیست که مستقل انجام شده یا بر سر راه سفر دیگری بوده است و سپس به صفین مسافرت کرده و پس از آن، در کوفه سکنی گزیده است. در سفر دیگری حدود سال ۵۰ ق، به مدینه رفته و هم‌راه معاویه به مکه عزیمت کرده است و از مکه به کوفه بازگشته است. از کوفه، سفری نیز به بصره داشته است. این سفر نیز مشخص نیست که مستقل انجام شده یا بر سر راه سفر دیگری بوده است و نهایتاً سال ۷۵ ق از کوفه به نوبندجان فارس گریخته و در آنجا درگذشته است (بنگرید به سلیم بن قیس ۱۳۹۷ ب: ۱۷-۲۷؛ استادی ۱۳۹۹: ۳۳، جدول گاه‌شمار زندگی).

بنابراین، طبق گزارش‌های سلیم در کتابش، وی حداقل به حدود ده شهر و منطقه مهم یا تاریخی سفر داشته است. وی حداقل سه بار به شهر مدینه وارد شده و دو بار به مکه مشرف شده است. هم‌چنین، به شهرها و مناطقی، مدائن، بصره، نوبندجان، ریزه، و صفین مسافرت کرده است.

۱۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۲.۳ سال شمار زندگانی فرضی سلیم بن قیس

جدول ۲. برخی از وقایع و رخدادهای زندگی سلیم بن قیس براساس داده‌های روایات کتاب کنونی سلیم

سال	ماه	روز	هفته	واقعه	سن سلیم
۳-	-	-	-	تولد سلیم بن قیس در منطقه کوفه (بر اساس ۴۰ سالگی صفین)	۰
۱۱	صفر	۲۸	۲	رحلت پیامبر(ص) (قول علماء شیعه)	۱۴
۱۱	ربیع الاول	13	2	تشکیل جلسه در سقیفه بنی ساعده توسط انصار، برای تعیین خلیفه	۱۴
۱۳	جمادی الثانی	23	4	آغاز خلافت عمر بن خطاب (در سن ۵۰ یا ۵۳ سالگی)	۱۶
۱۶	-	-	-	استانداری سلمان فارسی بر مدائن، و سفر وی به آنجا تا آخر عمر	۱۹
-	-	-	-	تاریخ ورود سلیم به مدینه نامعلوم است و اطلاعی از آن موجود نیست	-
-	-	-	-	گزارش نویس سلیم از وقایع خلافت عمر بن خطاب	-
24	محرم	4	0	خلافت عثمان بن عفان (در سن ۷۰ سالگی)	۲۷
24	-	-	-	سلیم از اصحاب خاص حضرت علی (ع) بوده است	۲۷
۲۴	-	-	-	سفر حج سلیم به همراه ابوذر به مکه	۲۷
-	-	-	-	بازگشت سلیم به مدینه و حضور تا ۳۴ هجری	-
۳۴	-	-	-	دیدار سلیم با ابوذر در منطقه ریذه (تبعیدگاه ابوذر)	۳۷
۳۴	-	-	-	خروج حضرت علی (ع) از مدینه، به یثرب در ۱۶۵ کیلومتری مدینه	۳۷
۳۵	ذی الحجه	۱۹	0	خلافت حضرت علی (ع) در سن ۵۸ سالگی	۳۸
۳۵	-	-	-	سلیم عضو «شرطة الخمیس» = فدائیان امیرالمؤمنین (ع)	۳۸
۳۶	ربیع الثانی	۲۹	3	عزیمت علی (ع) از مدینه به نزدیک بصره	۳۹
۳۶	جمادی الاول	۱۵	۵	جنگ جمل و حضور سلیم در جنگ	۳۹
۳۶	رجب	۱۲	4	سلیم به همراه امیرالمؤمنین (ع) از بصره به کوفه آمد	۳۹
۳۶	-	-	-	درگذشت سلمان فارسی در شهر مدائن	۳۹
۳۶	رجب	-	-	تأسیس حکومت حضرت علی (ع) در کوفه	۳۹
۳۶	-	-	-	سکنتی گزیدن سلیم در شهر کوفه	۳۹
۳۶	شوال	۵	2	حرکت سپاه علی به سوی شام؛ و حضور سلیم در جنگ بمدت ۷ ماه	۳۹
۳۶	-	-	-	دیدار سلیم با حذیفه یمان در مدائن	۳۹
۳۷	صفر	۱	۴	آغاز رسمی جنگ صفین	۴۰
۳۷	صفر	۱۰	ج	لیلة الهیری، به نیزه کردن قرآن و درخواست حکمت قرآن	۴۰
۳۷	ربیع الاول	-	-	بازگشت امام علی (ع) به کوفه	۴۰
۳۸	صفر	-	-	جنگ علی (ع) با خوارج در نهروان، و حضور سلیم در جنگ	۴۰
۳۸	شعبان	۵	-	تولد امام سجاده (ع) در مدینه یا کوفه	۴۰
۳۸	اواخر سال	-	-	دیدار سلیم با امام سجاده (ع) در شیرخوارگی	۴۰
۴۰	رمضان	۱۸	2	نگارش وصیت نامه حضرت علی (ع) توسط سلیم بن قیس	۴۳
۴۰	رمضان	۱۹	3	شهادت حضرت علی (ع) در کوفه	۴۳
۴۰	رمضان	۲۰	4	خلافت امام حسن (ع) در کوفه (در سن ۳۷ سالگی)	۴۳

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۵

سال	ماه	روز	هفته	واقعه	سن سلیم
۴۰	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام حسن (ع) بوده است	۴۳
۴۱	ربیع الاول	۲۵	۵	صلح امام حسن (ع) (در برخی منابع جمادی الاولی ذکر شده)	۴۴
۴۱	ربیع الاول؟	۲۸	۱	بازگشت امام حسن (ع) به مدینه	۴۴
۵۰	-	-	-	هجرت سلیم از کوفه به مدینه	۵۳
۵۰	-	-	-	سفر سلیم به همراه معاویه از مدینه به مکه	۵۳
۵۰	صفر	۲۸	۴	شهادت امام حسن (ع) (در برخی منابع ۸ صفر یا ربیع الاول ذکر شده)	۵۳
۵۰	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام حسین (ع) بوده است	۵۳
۵۶	-	-	-	استنساخ نامه سری معاویه توسط سلیم، احتمالاً در بصره	۵۹
۵۶	-	-	-	سفر معاویه به حجاز، جهت بیعت‌گیری برای یزید	۵۹
۵۸	-	-	-	حضور سلیم در خطابه امام حسین (ع) در منا، علیه معاویه	۶۱
۶۰	نیمه رجب	-	-	خلافت یزید بن معاویه	۶۳
۶۰	رجب	۲۸	-	خروج امام حسین (ع) از مدینه به مکه	-
۶۱	محرم	۱۰	ج	شهادت امام حسین (ع)	۶۴
۶۱	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام سجاد (ع) بوده است	۶۴
۶۲	حدوداً	-	-	تولد ابان بن ابی عیاش بصری، در ایران یا بصره (راوی کتاب سلیم)	۶۵
۶۳	ذی‌الحجه	۲	۱	واقعه حره (که مردم مدینه علیه امویان شورش کردند) یا آخر ذیحجه	۶۶
۶۴	ربیع الاول	۱۶	۵	خلافت مروان بن حکم	۶۷
۶۵	ربیع الاول	۵	۵	قیام توأبین در خونخواهی امام حسین (ع)	۶۸
۶۶	ربیع الاول	۱۲	۳	قیام مختار	۶۹
۷۵	رجب یا رمضان	-	-	حجاج بن یوسف ثقفی از طرف عبدالملک بن مروان حاکم عراق شد	۷۸
۷۵	-	-	-	سلیم از عراق، به سمت سرزمین فارس ایران فرار کرد	۷۸
۷۶	-	-	-	نبرد حجاج با خوارج؛ و پیروزی بر خوارج پس از یکسال	۷۹
۷۶	-	-	-	ارتباط سلیم با ابان بن ابی عیاش در ایران، در سن ۱۴ سالگی ابان	۷۹
۷۶	-	-	-	درگذشت سلیم در شهر نویندجان فارس ایران (نقل اول)	۷۹
۷۷	-	-	-	تغییر زبان و خط پهلوی مردم عراق به زبان عربی توسط حجاج ثقفی	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان بن ابی عیاش ۱۵ ساله با حنش بن معتمر	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان ۱۵ ساله با حسن بصری (تأییدکنندهٔ احادیث ابان از سلیم)	-
۷۷	-	-	-	سفر حج اول ابان ۱۵ ساله یا حداکثر ۲۰ ساله	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان ۱۵ ساله (یا حداکثر ۲۰ ساله) با امام سجاد (ع) در مدینه	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان نوجوان با ابوالطفیل و عمر بن ابی سلمه در مدینه	-
۸۳	-	-	-	درگذشت عمر بن ابی سلمه (تأیید کنند احادیث ابان از سلیم)	-
۹۰	-	-	-	درگذشت سلیم در شهر نویندجان فارس ایران (نقل دوم)	۹۳

منبع: (بنگرید به استادی ۱۴۰۰ الف: ۳۳-۳۸)

۳.۳ برخی ابهامات و اشکالات پیش‌رو

الف) اگر محل تولد و زندگی اولیه سلیم بن قیس تا جوانی وی در کوفه یا حوالی آن باشد، که ظاهراً از لقبش این‌گونه است، لازم است نحوه مسلمان شدن وی و مهاجرت او به مدینه روشن گردد، زیرا باتوجه به این که مسلمانان تازه در سال ۱۴ هجری به عراق حمله کرده و آن‌جا را فتح کرده‌اند و همچنین، به سال ۱۷ هجری، شهر کوفه به‌منظور برپایی یک پادگان نظامی برای پی‌گیری فتوحات داخل ایران ساخته شده است، به‌نظر می‌رسد که در همین دوران، برخی از مردمان عراق و کوفه و البته، به‌مرور و با اجبار یا اختیار، مسلمان گشته‌اند؛ بنابراین، وضعیت ۱۷ تا ۲۰ سال ابتدایی زندگی سلیم بن قیس و نیز چگونگی ورود او به شهر مدینه و آغاز روایت‌گری‌اش بر ما روشن نیست.

ب) با محاسبه مقدار مسیر مسافرت‌های سلیم بن قیس و نیز مناطق گذرکردن او، به‌نظر می‌رسد که سلیم حداقل ده هزار کیلومتر راه طی کرده و حداقل در حدود ۳۳۰ منزل بین‌راهی اتراق داشته است (همان: ۳۹-۴۱)؛ اما باین‌که همیشه دست به قلم و دوات بوده است، در کتابش از این مناطق مطلبی یاد نکرده است و نشانه‌ها و قرائنی پیرامون آن‌ها نیز در کتابش موجود نیست. اکنون، مشخص نیست که چرا سلیم نویسنده و محقق پیرامون این گستره سفرهای خود فقط به مناطق و مطالب بسیار اندک و محدود بسنده کرده است؟

هم‌چنین، براساس اطلاعات موجود در روایات کتاب‌های سلیم و از قرائن سفرها و مسیرهای پیموده‌شده وی در جهت فضای همین کتاب‌ها برمی‌آید که سلیم بن قیس به مناطق کربلا، غدیر خم، نیز سفر داشته است (همان: ۴۰)، ولی هیچ‌گونه گزارش یا مطلبی درباره این مناطق در کتابش و روایات منسوب به وی وجود ندارد.

ج) سؤال بسیار مهمی که پیرامون سفرها و جغرافیای زندگی سلیم بن قیس قابل طرح است این است که چرا نام و نشان شخصیتی به این‌فعالی که در مکان‌ها و وقایع متعددی حضور پررنگ داشته است در دیگر منابع تاریخی و یا منقولات اصحاب اهل بیت (ع) و شخصیت‌های تاریخی وجود ندارد و هیچ‌کسی از هویت سلیم و حضور وی در روی دادهای مختلف و مواقع جغرافیایی ذکری به‌میان نیاورده است؟

به‌عنوان نمونه، کتاب‌های تاریخی متعددی به جنگ جمل پرداخته‌اند، اما همگی این منابع متقدم از سلیم بن قیس (که بنابر گزارش‌های کتاب کنونی سلیم در این جنگ حضور داشته و وقایع آن را گزارش کرده) ذکری به‌میان نیاورده‌اند؛ به‌عنوان مثال، شیخ مفید در بخش دوم کتاب حجیم *الجمال* خود تاریخ جنگ جمل را از لحظه شروع تا پایان جنگ گزارش کرده است؛ حتی

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۷

وی گروهی از یاران علی (ع) را مکرراً نام برده است (بنگرید به مفید ۱۴۱۳: سراسر متن)^۳، اما هیچ اشاره، نقل، و مطلبی از شخصیت سلیم و نیز کتاب وی در کتاب *الجمل* نکرده است.

این که در کتاب *جمل* شیخ مفید نه نامی از «سلیم» و «نقلی از سلیم و یا کتاب او» وجود ندارد از دو منظر بسیار مهم است: ۱. طبق مطالب کتاب کنونی سلیم، سلیم بن قیس در جنگ *جمل* حضور داشته و به ادعای برخی، از یاران نزدیک حضرت علی (ع) و عضو گروه «شرطه الخمیس» یا همان «فدائیان امیرالمؤمنین (ع)» بوده است (بنگرید به سلیم ۱۳۹۷ ب: مقدمه). بنابراین، وقتی شیخ مفید از یاران حضرت علی در جنگ *جمل* یاد می‌کند، این سؤال مطرح می‌شود که چرا نشانی از سلیم (صحابی نزدیک حضرت امیر) در بین این یاران وجود ندارد. ۲. سلیم بن قیس گزارش گر جنگ *جمل* نیز است (همان: ۴۹۵-۴۹۷)، اما شیخ مفید مطلبی از گزارش‌های وی در تحقیقات خود نیاورده است.

با این وضعیت و با توصیفاتی که از ابهامات هویت تاریخی سلیم پیش‌تر گذشت، اگر نام سلیم بن قیس را برای «تصحیح وضعیت هویت تاریخی» وی نامی مستعار و یا تصحیف‌یافته همانند سلیمان بن قیس یشکری فرض کنیم، آیا این نام جای‌گزین یا شخصیت‌های تاریخی جای‌گزین دیگری همانند آن را می‌توان با این مشخصات داستانی و شرح زندگی یافت که با داده‌ها و اطلاعات دیگر کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم مطابقت داشته باشند؟

۴. وضعیت صحابی یا تابعی بودن سلیم

براساس اطلاعات کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، وی در زمان رحلت پیامبر (ص) حدود چهارده سال سن داشته است (همان: حدیث ۳۴)^۴ و چون ظاهراً در مدینه نبوده است، بنابراین نمی‌توانسته صحابی رسول خدا بوده باشد. همچنین، گزارش مستقیمی نیز از سلیم پیرامون دیدار یا گفت‌وگو یا نقل روی‌داد از پیامبر (ص) وجود ندارد و این وضعیت نیز نظریهٔ صحابی نبودن سلیم بن قیس را پشتیبانی می‌کند.

اکنون لازم است وضعیت تابعی بودن سلیم و نیز صحابی اهل بیت (ع) بودن او موردنظر قرار گیرد، به این معنی که اگر مشخص شود سلیم بن قیس مراودات و تعاملاتی با اصحاب پیامبر (ص) نداشته است، گزارش‌های وی در روایات و کتابش محل اشکال و تأمل خواهند بود.

۱.۴ سلیم بن قیس و اصحاب پیامبر (ص)

وضعیت تابعی بودن سلیم را در چند عنوان می‌توان پی‌جویی کرد:

۱.۱.۴ اصحاب ویژه پیامبر (ص)

جدای از برخی گزارش‌های مستقیم سلیم از وقایع و روی داده‌های صدر اسلام، بیش‌ترین حجم نقل روایات سلیم از چهار صحابی پیامبر (ص)، یعنی سلمان، ابوذر، مقداد، و ابن عباس است (همان: سراسر متن)^۵. به عنوان نمونه، سلیم با سلمان فارسی رابطه‌ای دوستانه و صمیمانه دارد و در ملاقات با سلمان، مسائل متنوعی را پرسیده و پاسخ سلمان را «حفظ، گزارش، و ثبت» کرده است.

حال، باتوجه به تمامی فعالیت‌های گزارش‌گونه سلیم در کتابش، این سؤال قابل توجه است که چرا وی تنها با چند صحابی مذکور ارتباط داشته است؟ درحالی که او باتوجه به مرادفات و نیز سفرهای متعددش می‌توانسته با تعداد زیادی از اصحاب دیگر پیامبر (ص) نیز ملاقات و نشست و برخاست داشته باشد! این وضعیت انحصاری در نقل روایات منقول از سلیم این نکته را می‌رساند که جاعل یا جاعلان احتمالی کتاب منسوب به سلیم در همان فضای مشخصی که قالب کتاب را براساس آن تنظیم کرده‌اند گام نهاده‌اند.

۲.۱.۴ حضرت علی (ع)

مهم‌ترین ادعای داده‌های کتاب‌های منسوب به سلیم این است که سلیم بن قیس صحابی حضرت امیر (ع) بلکه صحابی مخصوص ایشان بوده است. گزارش‌های فراوانی از ارتباط سلیم و نقل وقایع پیرامون حضرت علی (ع) از زبان سلیم در کتاب‌های منسوب به او به چشم می‌خورند. حتی در کتاب سلیم بن قیس موارد متعددی وجود دارد که نشان‌دهنده پیوند نزدیک و صمیمی سلیم با علی (ع) است (همان: ۲۷۲)، به طوری که حتی وی در زمان مرگ حضرت امیر (ع) و بیان وصیت‌نامه ایشان حضور داشته است.

هم‌چنین، اگر نگوییم تمام روایات موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم پیرامون حضرت علی (ع) هستند، لااقل نیمی از هفتاد روایات موجود در نسخه‌های خطی مستقیماً به حضرت امیر (ع) و رخداد‌های پیرامون ایشان مربوط می‌شوند.

۳.۱.۴ بنی‌هاشم و فرزندان حضرت امیر (ع)

ارتباط سلیم با عموم بنی‌هاشم و به خصوص ابن عباس قابل توجه است؛ چنان‌که گویی بنی‌هاشم سلیم را از خود به‌شمار می‌آوردند (بنگرید به سلیم بن قیس ۱۳۷۳: ج ۱، ۴۳-۵۸). حتی طبق برخی روایات موجود در کتاب‌های کنونی سلیم وی با فرزندان متعدد حضرت علی (ع) دیدار

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۹

و گفت و گو داشته است. مثلاً پس از شهادت علی (ع) حدیثی را که از ایشان شنیده بود در مدینه برای حسنین (ع) باز می گوید و تأیید ایشان را در ذیل حدیث خود می آورد. هم چنین، چند دهه بعد، علی بن الحسین (ع) را در حالی که فرزندش محمد بن علی (ع) نیز حضور داشته ملاقات می کند و آن چه را از «جد، پدر، و عموی» آن حضرت شنیده است باز گو می کند؛ و امام باقر (ع) گفته های سلیم و پدر خود را تأیید می کند (بنگرید به سلیم بن قیس ۱۳۹۷ الف: حدیث ۱۰، ۲۸۹).

۲.۴ ابهامات و اشکالات پیش رو

الف) وضعیت ارتباط و تعامل سلیم بن قیس با چهار صحابی پیامبر (ص)، که بیشترین سهم نقل روایات سلیم از ایشان است، مبهم و غیروشن است و معلوم نیست که واقعاً سلیم به حضور آنها رسیده باشد.

به عنوان نمونه، می توان پیرامون ارتباط و تعامل سلیم با سلمان فارسی سؤالاتی مطرح کرد؛ همانند این که سلمان فارسی در حدود سال ۱۶ هجری به استانداری مداین منسوب شده است و تا آخر عمر در آنجا حضور داشته است؛ با این اوصاف، سلیم بن قیس در چه زمانی و در چه مکانی با سلمان ملاقات داشته است؟ و آیا می توان وضعیت ورود سلیم به مدینه و سن و سال او را با این ملاقات ها هماهنگ و منطقی کرد؟ یا این که اگر مثلاً گفته شود سلیم در مداین سلمان را ملاقات کرده است، آیا شواهدی وجود دارد که نشان دهد در زمان سفر سلیم به مداین سلمان در قید حیات بوده است تا این ملاقات رخ دهد؟

جدای از این نکته بسیار مهم است که هیچ گزارشی در منابع دیگر و اقوال صحابیان رسول خدا (ص) یا اهل بیت (ع) وجود ندارد تا نشان دهد سلیم بن قیس با اصحاب رسول خدا یا حضرت امیر (ع) در ارتباط و تعامل بوده است.

ب) با این که مرادفات سلیم با حضرت علی (ع) در کتاب سلیم بسیار چشم گیر است، اما با وجود این در هیچ سخن رانی یا روایتی از حضرت امیر (ع) اشاره ای به نام سلیم بن قیس نشده است. از سوی دیگر، اصحاب متعدد و متنوع ایشان نیز در منقولات خود نامی از وجود سلیم بن قیس یا تعاملات او در روی دادهای صدر اسلام نبرده اند. به عبارت ساده، وجود شخصیت سلیم بن قیس در تاریخ وقایع و زندگانی حضرت علی (ع) مفقود است و هیچ نشانی از او در میان نیست تا صحابی بودن او را پشتیبانی کند.

حتی نام سلیم بن قیس در منابع تاریخی متعددی که پیرامون وقایع، جنگ ها، و روی دادهای زندگی حضرت امیر (ع) نگاشته شده اند نیز به چشم نمی خورد؛ تو گویی شخصیتی هم نام سلیم

بن قیس (چه نام واقعی باشد و چه مستعار) در تاریخ حیات امام علی (ع)، فرزندان ایشان، و بنی هاشم وجود خارجی ندارد.^۶

ج) براساس مشابَهتِ عینی برخی از روایات راویان دیگر، که در کتاب‌های منسوب به سلیم موجود هستند، به نظر می‌رسد که کتاب‌های سلیم موجود و در دسترس ما درواقع جمع‌آوری روایاتی از افراد و اصحاب دیگر صدر اسلام باشند که از متون متقدم دیگر فراهم آمده‌اند. به عبارت دیگر، پس از جست‌وجوی موردی در منابع متقدم مشابه یا عین متن برخی از روایات منسوب به سلیم بن قیس در برخی منابع همانند *وقعة صفین*، *الاحداث*، *الغارات*، *تاریخ طبری*، *السقیفة*، *کافی*، *التمحیص*، *أصول اعتقاد*، *امالی*، و شرح *نهج البلاغه* یافت می‌گردند که راویان آن‌ها کسانی به غیر از سلیم بن قیس هستند. این یافته‌ها نشان می‌دهند که راویان متن روایات موجود در کتاب سلیم از راویانی همانند: «جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ»، «أَصْبَغُ بْنُ نُباته»، «قَبیصة بن جابر»، «ابی سعید خدری»، «ابن ابی لیلی»، «زید بن وهب»، و «عامر شعبی» هستند که غالباً از اصحاب حضرت امیر (ع) و تابعین بوده‌اند (بنگرید به استادی ۱۴۰۱ ب: سراسر متن). بنابراین، حتی اگر کل کتاب منسوب به سلیم را انتحال یا انتساب نادرست به وی ندانیم، لااقل باید تکلیف روایات متعددی از متون دیگر، که عیناً در این کتاب موجود هستند یا به فرض بر این اثر افزوده شده‌اند، روشن گردد؟

۵. تعاملات و مواجهات سلیم با روی داده‌ها

ممکن است شخصی وجود واقعی در تاریخ داشته باشد و دوران حیاتش نیز از جهت مکانی و زمانی هماهنگ با وقایعی از صدر اسلام باشد و حتی صحابی و یا تابعی پیامبر (ص) نیز بوده باشد، ولی در تعاملات و مواجهات صدر اسلام مؤثر نبوده و دخالت و همراهی نکرده باشد. از این منظر، و با فرض دانستن مسائل پیش گفته قبلی برای شخص سلیم بن قیس، اکنون لازم است نسبت سلیم با تعاملات، مواجهات، و روی داده‌های صدر اسلام بررسی و راستی‌آزمایی شود.

۱.۵ گزارش مستقیم روی داده‌های مهم

حتی با نگاهی اجمالی به محتوای روایات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، بسیار روشن است که سلیم بن قیس شخصیتی است بسیار فعال که حضور چشم‌گیری در بسیاری از وقایع دوران حیات حضرت علی (ع) داشته است.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۱

جدای از گزارش‌های باواسطهٔ وی از وقایع مهم، «غدیر خم، سقیفه، هجوم بر خانهٔ وحی، و احراق بیت فاطمی (س)»، سلیم بن قیس گزارش‌های مستقیمی نیز از برخی خطبه‌ها و نامه‌های حضرت امیر (ع) و حتی وصیت‌نامهٔ ایشان دارد.

از همه مهم‌تر، سلیم بن قیس در سه جنگ مطرح دوران حکومت حضرت علی (ع)، یعنی جمل، صفین، و نهروان، حضور داشته است و گزارش‌های ریزی را از گفت‌وگوها و وقایع این جنگ‌ها به صورت مستقیم بیان داشته است.

حضور سلیم در وقایع دیگر نیز قابل توجه است. وی «خطبهٔ عمر و عاص، وقایع اهل شام در خون‌خواهی عثمان»، و حتی «محتوی برخی از نامه‌های سری معاویه» را به صورت مستقیم گزارش کرده است؛ تو گویی سلیم بن قیس کارگزاری دوسویه در دو جناح مخالف هم بوده است و می‌توانسته به راحتی به برخی مطالب و مواقع سیاسی و جنگی دست پیدا کند.

۲.۵ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

ابهامات و اشکالاتی که در عنوان پیشین گذشت در این موضع نیز قابل بیان هستند که مهم‌ترین آن این است که چرا در منابع تاریخی متقدمی که پیرامون وقایع، جنگ‌ها، و روی دادهای زندگی حضرت امیر (ع) و جریانات صدر اسلام نگاشته شده‌اند نام سلیم بن قیس و یا حضور شخصیتی با این مختصات (موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم) به چشم نمی‌خورد؟

۶. وضعیت سواد (خواندن و نوشتن) سلیم و اقدام به کتابت کردن او

اگر از همهٔ ابهاماتی که در مطالب قبلی بیان شد صرف‌نظر کنیم و بپذیریم که سلیم بن قیس یک شخصیت واقعی و صحابی حضرت امیر (ع) بوده است و در وقایع بسیار مهم دوران پیامبر (ص) و حکومت امام علی (ع) حضور داشته است؛ این مسئله حائز اهمیت می‌شود که گزارش‌های سلیم چگونه ثبت شده‌اند؟

۱.۶ وضعیت نگارش و ثبت کتاب سلیم

پیرامون کتابت و نوشتن روایات و احادیث سلیم دو وضعیت پیش‌روی قرار دارد:

الف) سلیم بن قیس خودش اقدام به درج وقایع و گزارش‌های پیرامون صدر اسلام کرده است؛ در این صورت، لازم است که وی سواد خواندن و نوشتن داشته باشد.

ب) سلیم بن قیس این گزارش‌ها را برای دیگری و به صورت شفاهی عنوان کرده و وی اقدام به ثبت و درج وقایع بیان‌شده از سوی سلیم کرده است. داستان ابتدای کتاب‌های منسوب به سلیم گویای این مسئله است که سلیم بن قیس کتاب و نوشته آماده خود را در اختیار ابان بن ابی عیاش قرار داده است. در این داستان آمده است:

ای ابان ... نزد من نوشته‌هایی است که از موثقین شنیده‌ام و به دست خود نوشته‌ام ... هنگامی که مریض شدم، تصمیم گرفتم این نوشته‌ها را بسوزانم؛ ولی از این اقدام خودداری کردم و متوجه خطابودن آن شدم. اگر می‌توانی، با من عهد و پیمان الهی قرار ده که تا من زنده هستم، آن نوشته‌ها را به هیچ‌کس خبر ندهی ... و اگر برایت اتفاقی پیش آمد، آن‌ها را نزد کسی از شیعیان علی (ع) ... بسپاری. من این شرایط را برایش متعهد شدم. سلیم هم نوشته‌ها را به من تحویل داد؛ و همه آن‌ها را برایم خواند ... بعد از سلیم، در آن نوشته‌ها نظر کردم و به مطالب آن اطمینان پیدا کردم (بنگرید به سلیم بن قیس ۱۴۱۵: ۵۵۷-۵۶۴).

۲.۶ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

جدای از این نکته مهم، که تمام دوران حیات سلیم بن قیس مصادف با جریان ممنوعیت نقل و کتابت حدیث از سوی عمر بوده است (به عنوان نمونه بنگرید به ذهبی ۱۴۱۹: ج ۱، ۹؛ طبری ۱۳۸۷: ج ۴، ۲۰۴)، چند ابهام و اشکال پیرامون وضعیت کتابت حدیث توسط سلیم قابل طرح است:

الف) اساساً مشخص نیست که آیا سلیم بن قیس سواد خواندن و نوشتن داشته است یا خیر؟ و یا این که این مهارت را کجا آموخته؟ در کوفه و به کودکی، یا در شهر مدینه و به سن جوانی؟ زیرا افراد بسیار کم و محدودی در صدر اسلام توانایی خواندن و نوشتن داشته‌اند^۷ و غالب افرادی که مهارت و توانایی خواندن و نوشتن می‌داشته‌اند در امور دفتری، دیوانی، و حکومتی به کار گمارده می‌شده‌اند.

هم‌چنین، مشخص نیست که آیا سلیم اساساً توانایی خواندن و نوشتن داشته است یا خیر؟ و از سوی دیگر، آیا توانایی خواندن و نوشتن وی به زبان و خط عربی بوده است یا حیثاً تنها سواد خط «فارسی میانه ساسانی» یا «زبان و خط سریانی» در منطقه تولد خود را می‌دانسته است؟ زیرا که زبان و خط مردم عراق تا قبل از ورود حجاج ثقفی در سال ۷۵ ق به عراق عربی نبوده است؛ و حجاج به اجبار زبان فارسی میانه را، که زبان رسمی عراق بوده است، با زبان و خط عربی جای‌گزین کرده و دیوان‌های عراق را نیز از زبان و خط فارسی به عربی برگردانده است (بنگرید به تویسرکانی ۱۳۵۰: دوره ۱، گفتار اول).

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۳

اما مهم‌تر از نکتهٔ بالا این است که آیا امکان ثبت و ضبط احادیث بسیار بلند در دورهٔ نخستین اسلامی یعنی زمان پیامبر (که امکانات نگارش و سواد نگارش بسیار ابتدایی و مخصوصاً بسیار محدود بوده است) برای شخص سلیم وجود داشته است؟ و آیا وی می‌توانسته این امکانات را در سفرهای متعدد به‌هم‌راه خود داشته باشد؟

از قرائن و شواهد برمی‌آید که روایات و احادیث منسوب به سلیم درواقع کوتاه‌نوشت‌هایی از افراد گوناگون هستند که درکنار هم چینش شده‌اند و روایات بلندی را تشکیل داده‌اند. سرنخ‌های زیادی نیز از مشابهت کامل روایات افراد شناخته‌شده در صدر اسلام در متون روایی و تاریخی منابع دیگر وجود دارند که این متن‌ها عیناً در نسخه‌های موجود از کتاب‌های سلیم و به نام وی درج شده‌اند (بنگرید به استادی ۱۴۰۱ ب: سراسر متن).

ب) جدای از این مسئله حتی در وضعیت مقابل (یعنی دیگری روایات سلیم را از قول وی کتابت نکرده باشد) لازم است مشخص گردد که این ثبت گفتارهای شفاهی سلیم در چه زمانی و توسط چه شخصی رخ داده است؟ و آن‌گاه این نوشته‌ها دراختیار ابان بن ابی عیاش قرار گرفته است.

هرچند این فرض با داستان انتقال کتاب از سلیم به ابان بن ابی عیاش در ابتدای کتاب کنونی سلیم (بنگرید به سلیم ۱۳۹۷ ب: ۲۰۵) ناهم‌خوان است.

۷. وضعیت «کیفیت انتقال» دست‌نوشته‌های سلیم و این‌همانی آن‌ها

اگر فرض کنیم که سلیم بن قیس تمامی پیش‌فرض‌های مطرح‌شده در قبل را داشته است و جدای از آن‌ها کتابی روایی یا تاریخی نیز در قرن اول نوشته است، حال لازم است وضعیت انتقال و استنساخ آن روشن و تبیین شود.

۱.۷ تاریخچهٔ مشوش «انتقال اولیه» دست‌نوشته‌های سلیم

طبق داستان آغازین در نسخه‌های سنددار کتاب‌های منسوب به سلیم، وضعیت انتقال اولیهٔ کتاب سلیم دوگانه است، به این معنی که در این داستان در برخی نسخه‌ها بیان شده است که نسخهٔ کتاب از سوی سلیم بن قیس (د ۷۶ یا ۹۰ ق) به ابان بن ابی عیاش (د ۱۲۸ یا ۱۳۸ ق) و سپس از سوی وی دراختیار عمر بن اذینه (د؟ زنده ۱۳۸ ق) قرار گرفته است و در برخی نسخه‌ها این انتقال به معمر بن راشد (د ۱۵۳ ق) صورت گرفته است و در برخی نسخه‌ها نیز در ابتدای داستان نام معمر بن راشد آمده و در انتهای داستان نام عمر بن اذینه درج شده است.

۲.۷ «این همانی» نسخه‌های موجود و کتاب سلیم

جدای از تأملات در انتقال اولیه کتاب سلیم، اکنون لازم است وضعیت «این همانی» روایات موجود کنونی سلیم و نسخه‌های خطی موجود کنونی کتاب منسوب به سلیم با روایات و کتاب واقعی سلیم در قرن اول روشن شود. به عبارت دیگر، اگر فرض بگیریم که سلیم روایات و کتابی در قرن اول داشته است، اکنون از کجا و چگونه بدانیم این متن و محتوایی که اکنون در دسترس ماست همان متن و محتوای واقعی سلیم در قرن اول است، به این معنی که ممکن است سلیم بن قیس روایات و کتابی داشته که تماماً از بین رفته است و سپس دیگران و در قرون بعدی، روایات و کتابی جدید را به نام سلیم ایجاد و ترویج کرده‌اند.

بنابراین، لازم است جواب این پرسش به روشنی و دقت داده شود که چگونه بفهمیم که کتاب در دسترس ما یا روایات موجود از سلیم در منابع قرن چهارم به بعد همان روایات یا کتاب سلیم بن قیس از قرن اول هستند؟

۳.۷ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

الف) ابتدا لازم است روشن شود که دریافت‌کننده نسخه کتاب سلیم از ابان چه کسی بوده است؛ چون تاریخچه انتقال کتاب در نسخه‌های خطی مغشوش است و محتوای داستان با تناقض در مخاطب دو شخص گیرنده مختلف (یعنی عمر بن اذینه و معمر بن راشد) محل تأمل و اشکال است.

جدای از این، اگر بتوانیم با شواهد متقنی نشان دهیم که ابان بن ابی عیاش کتاب سلیم را به هر دو نفر، یعنی معمر بن راشد و عمر بن اذینه، داده است، این بدان معنی است که روایات کتاب سلیم حداقل در سه طبقه خود خبر واحد هستند.

ب) چون روایات سلیم و کتاب او در منابع دیگر حضور پررنگ و قابل توجه ندارند و حجم متن اندکی از روایات منسوب به سلیم در منابع نخستین وجود دارند، به درستی نمی‌توان حجم زیاد روایات موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم را با متن و محتوای روایات منسوب به او در منابع نخستین تطبیق داد تا این همانی آن‌ها را به دقت مشخص کرد، به این معنی که بیش از ۸۰ درصد متن روایات نسخه‌های موجود سلیم در متن روایات سلیم در منابع نخستین نیستند.

ج) جدای از این‌ها، چون نسخه‌های خطی کنونی منسوب به سلیم همگی مشوش و دارای مدل‌های مختلف هستند (که حتی یک حدیث مشترک ندارند)، به راحتی نمی‌توان «این همانی» متن روایات موجود را با روایات واقعی و اصلی در قرن اول مورد بررسی و پشتیبانی قرار داد.

۸. نتیجه گیری

اکنون، باتوجه به اسناد و منابع تاریخی مختلف متقدم و تطبیق آن‌ها با نسخه‌های خطی مشوش کتاب کنونی سلیم بن قیس، به نظر می‌رسد اشکالات و ابهامات جدی درباره چگونگی «وجود و هویت تاریخی»، «جغرافیای زندگی»، «وضعیت صحابی بودن»، و «تعاملات سلیم بن قیس در روی داده‌ها»، و نیز «وضعیت کتابت»، «انتقال کتاب»، و «این همانی روایات سلیم و کتاب‌های منسوب به سلیم» پیش‌روی ما قرار دارند که گویای این نتیجه ملموس هستند که اثبات هویت تاریخی و وجود شخصیتی با عنوان سلیم بن قیس یا اسامی و عناوین دیگر چندان امکان‌پذیر نیست و کفه ترازو را بر موهوم بودن این عنوان پررنگ کرده‌اند.

اکنون لازم است تا پژوهش‌گران حوزه «تاریخ، حدیث، و کلام» این مسائل و ابهاماتی را که بیان شد بیش‌تر بررسی و با نگاه دقیق و جزئی‌تری تجزیه و تحلیل کنند. هم‌چنین، لازم می‌نماید تا پیرامون بازشناسی مؤلف فرضی یا اصلی کتاب سلیم و نیز تعیین «قدمت تاریخی» متن کتاب‌های منسوب به سلیم تحقیقات جدید و متمرکز دیگری انجام شود تا تمامی ابهامات و مناقشات پیرامون اصالت این کتاب‌ها و نیز هویت تاریخی سلیم بن قیس روشن و برطرف گردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدل‌های کتاب‌های سلیم گوناگون و هر مدل از این کتاب‌ها دارای تحریرها و نسخه‌های متعدد هستند. احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم شامل احادیث حداقل شش مدل از هشت مدل شناخته شده از نسخه‌های خطی منسوب به سلیم هستند؛ یعنی حدود ۸ حدیث در مدل یک، حدود ۳۲ حدیث در مدل دو، حدود ۲۲ حدیث در مدل سوم، حدود ۴۲ حدیث در مدل چهارم، حدود ۴۷ حدیث در مدل پنجم، و ۴۸ حدیث در مدل هفتم، که با حذف مکررات، حدود ۷۰ حدیث در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم وجود دارند (برای اطلاع بیش‌تر، بنگرید به استادی ۱۳۹۹: سراسر متن).
۲. به عنوان نمونه، برای تطبیق «قیس بن عباد»، بنگرید به یحیی، علی (۱۳۹۷)، «سلیم بن قیس در کتب سته»، مقاله دست‌نویس؛ و برای نمونه تطبیق «سلیمان بن قیس یشکری»، بنگرید به قندهاری، محمد (۱۳۹۸)، بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی، پایان‌نامه دکتری، تهران: دانشگاه تهران پردیس فارابی (قم).
۳. برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. أبو الأسود الدؤلی (ظالم بن عمرو)، ۲۷۴، ۲۸۵، ۴۲۱؛ ۲. أبو الهیثم بن التیهان (مالک بن بلی)، ۵۴، ۶۱، ۱۰۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۲۶۹؛ ۳. أبو ایوب الأنصاری (خالد بن زید)، ۵۴، ۶۱، ۱۰۵، ۱۲۸؛ ۴. الأحنف بن قیس، ۱۴۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۲۲، ۳۸۷-۳۸۹، ۳۹۰، ۴۲۲؛ ۵. البراء بن عازب، ۱۰۴؛ ۶. جارية بن قدامة السعدی، ۳۲۱؛ ۷. حبة بن جوین العرنی، ۱۰۹، ۳۸۲؛ ۸. حجر بن عدی الکندی، ۱۰۴.

۱۳۷، ۲۵۵، ۳۲۰؛ ۹. الحُضین بن المنذر، ۳۲۰؛ ۱۰. حکیم بن جبلة العبدی، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۳۷، ۲۷۴، ۲۷۳، ۲۸۳، ۳۳۱، ۳۳۴؛ ۱۱. خزیمه بن ثابت ذو الشهادتین، ۵۴، ۵۵، ۶۱، ۱۰۵؛ ۱۲. رفاعه بن شداد، ۳۲۰؛ ۱۳. زحر بن قیس الجعفی، ۳۹۹؛ ۱۴. زید بن صوحان، ۱۰۴، ۲۴۸، ۳۲۰، ۳۴۶، ۳۹۷، ۴۳۰، ۴۳۱؛ ۱۵. سعید بن قیس، ۳۱۹؛ ۱۶. شداد بن أوس، ۱۰۴؛ ۱۷. شریح بن هانی الحارثی، ۳۱۹؛ ۱۸. صعصعة بن صوحان العبدی، ۱۰۸، ۱۳۷، ۳۱۳، ۳۱۴؛ ۱۹. عبدالرحمن بن أبی لیلی، ۱۴۶، ۲۰۸، ۳۷۷؛ ۲۰. عبدالله بن بدیل الخزاعی، ۱۰۳، ۱۰۸، ۳۴۲، ۴۳۳؛ ۲۱. عبدالله بن جعفر الطیار (ع)، ۶۱، ۱۰۷، ۴۳۵؛ ۲۲. عدی بن حاتم، ۱۰۴، ۲۷۰، ۳۲۰، ۳۶۷؛ ۲۳. عمار بن یاسر، ۵۰، ۵۴، ۶۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۲۲، ۱۲۸، ۱۶۲، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۱، ۲۳۹، ۲۴۳، ۲۴۴-۲۴۶، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۹۴، ۳۱۹، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۹، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۸، ۴۰۵؛ ۲۴. قیس بن سعد بن عبادة، ۵۴، ۱۰۵، ۲۴۳، ۲۴۶، ۳۴۲، ۳۹۸؛ ۲۵. مالک بن الحارث الأشتر النخعی، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۷، ۱۶۲، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۶۹، ۲۹۴، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۷۰، ۳۸۸؛ ۲۶. محمد بن أبی بکر، ۱۰۸، ۱۶۲، ۲۱۱، ۲۳۹، ۲۵۷، ۲۵۸، ۳۱۹، ۳۴۴، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۶۹-۳۷۱، ۳۷۴-۳۷۶، ۳۷۹، ۳۸۲؛ ۲۷. معقل بن قیس بن حنظلة، ۱۰۹، ۳۲۱؛ ۲۸. المنذر بن الجارود العبدی، ۳۲۱؛ ۲۹. هاشم بن عتبة المرقال، ۱۰۴، ۲۴۲، ۳۲۱.

۴. در حدیث ۳۴ کتاب کنونی سلیم ذکر شده که سلیم بن قیس در واقعه جنگ صفین چهل سال داشته است؛ بنابراین، باتوجه به وقوع این جنگ در سال ۳۸ هجری، سال تولد سلیم دوم یا سوم قبل از هجرت خواهد شد.

۵. به عنوان نمونه، بنگرید به احادیث نسخه چاپی برای سلمان: ۱، ۴، ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۵۸، ۶۲؛ برای ابوذر: ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۴۴، ۴۶؛ برای مقداد: ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۶، ۳۸، ۴۴؛ برای ابن عباس: ۳۰، ۳۳، ۴۸، ۶۱، ۶۶.

۶. هرچند که یک نقل واحد از شُرطَةُ الْخَمِیس بودن سلیم در کتاب مشوش/اختصاص، که مؤلف و تاریخ نگارش فرازهای آن مشخص نیست، وجود دارد، ولی همین نقل مشوش نیز، با دیگر منابع تاریخی مهم که به معرفی شُرطَةُ الْخَمِیس پرداخته اند قابل تطابق و پشتیبانی نیست. به نظر می رسد که این جمله کتاب اختصاص از اضافات بعدی بر این دفتر یادداشت متفرقه است (بنگرید به منسوب به مفید ۱۴۱۴: ۳).

۷. به عنوان مثال، بلاذری آورده است که: هنگام ظهور اسلام، در میان قریش، هفده نفر نوشتن را می دانستند (بلاذری ۱۴۰۳: ۴۵۳)؛ هم چنین، از تعداد کم کاتبان وحی مشخص است که وضعیت توانایی نگارش در صدر اسلام بسیار محدود بوده است و بیش ترین عدد کاتبان را ۴۳ نفر دانسته اند (حفی ناصف ۱۹۵۸: ۶۲).

کتاب نامه

استادی، کاظم (۱۳۹۹)، «معرفی نسخه های خطی سلیم»، مجله میراث شهاب، ش ۹۹، ۱۴۵-۱۸۸.
استادی، کاظم (۱۴۰۰ الف)، /سرار آل محمد و سلیم بن قیس، قم: بوستان کتاب.

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۷

استادی، کاظم (۱۴۰۰ ب)، «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس»، *مطالعات ایرانی/اسلامی*، دوره ۱۱، ش ۳.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ ج)، «کتاب‌شناسی توصیفی سلیم بن قیس هلالی»، *مجله میراث شهاب*، ش ۱۰۴، ۱۳۳-۱۸۴.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ د)، «قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس»، *پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون فارسی*، دوره ۶، ش ۱۵، ۳۰۳-۳۳۰.

استادی، کاظم (۱۴۰۱ الف)، «بررسی تطبیقی خطبه متقین (همام) در منابع متقدم»، *معارف اهل بیت (ع)*، دوره ۱، ش ۲، ۱۱۳-۱۴۴.

استادی، کاظم (۱۴۰۱ ب)، «مشابهت‌یابی روایات کتاب سلیم و بررسی حالات پیش‌رو»، *مطالعات ادبیات شیعی*، دوره ۱، ش ۵.

استادی، کاظم (۱۴۰۲)، «اصالت‌سنجی متن احادیث نسخه‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس»، *مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی*، دوره ۱۸، ش ۵۹، ۵-۱۷.

الذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۹ق)، *تذکره الحفاظ طبقات الحفاظ*، بیروت: دارالکتب العلمیه.

الهی خراسانی، علی (۱۳۸۳)، «نقدی بر مقاله "پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی"»، *علوم حدیث*، ش ۳۳، بابایی آریا، علی (۱۳۸۵)، «در جست‌وجوی سلیم بن قیس هلالی»، *مطالعات اسلامی*، ش ۷۲.

بلادری، احمد بن یحیی (۱۴۰۳ ق)، *فتوح البلدان*، به‌کوشش رضوان محمد رضوان، بیروت: دارالکتب العلمیه. توپسرکانی، قاسم (۱۳۵۰)، *زبان تازی در میان ایرانیان (پس از اسلام تا انتهای خلافت عباسیان)*، تهران: دانش‌سرای عالی.

جلالی، عبدالمهد (۱۳۸۲)، «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، *مطالعات اسلامی*، ش ۶۰.

حفی ناصف (۱۹۵۸)، *تاریخ الادب أو حياة اللغة العربیة*، مصر: بی‌نا.

زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۰)، *الاعلام*، بیروت: دارالعلم للملایین.

سلیم بن قیس (۱۳۷۳)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، تحقیق سه‌جلدی محمدباقر انصاری، قم: الهادی.

سلیم بن قیس (۱۳۹۷ الف)، *اسرار آل محمد*، قم: دلیل‌ما.

سلیم بن قیس (۱۳۹۷ ب)، *کتاب سلیم بن قیس هلالی*، قم: دلیل‌ما.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ الطبری*، تهران: اساطیر.

غروی نائینی، نهله (۱۳۸۶)، «نگاهی به جایگاه سلیم بن قیس در کتاب‌های حدیثی و رجال»، *پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی*، ش ۱.

قلیچ، رسول (۱۳۹۰)، *بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم ابن قیس*، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه ادیان.

گلیو، رابرت (۱۳۹۶)، *هرمنوتیک اولیه شیعی و تعیین تاریخ کتاب سلیم بن قیس*، ترجمه محمد حقانی فضل، قم: دارالحدیث.

۲۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۸۳)، میراث مکتوب شیعه، ترجمه علی قزایی، قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام.

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ ق)، الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره، به تحقیق و تصحیح علی میرشریفی، قم: کنگره شیخ مفید.

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۴ ق)، الاختصاص، بیروت - لبنان: دارالمفید للطباعة و النشر و التوزیع.

ملکی معاف، اسلام (۱۳۸۷)، «مؤلف کتاب اسرار آل محمد (ص) بر ترازوی نقد»، مطالعات قرآن و حدیث، ش ۲.

یحیی، علی (۱۳۹۷)، سلیم بن قیس در کتب سته، مخطوط.